

MÜASİR DİLLƏRDƏ HƏRBI TERMINOLOGİYANIN YARANMA YOLLARI

Hal-hazırda dilçiliyin ən fəal inkişaf edən sahələrindən biri terminologiyadır. Terminologiya dilin lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsində başlıca mühim mənbədir. Terminoloji lüğət vahidləri istənilən mətnin əsas semantik yükünü daşıyır, müxtəlif fəaliyyət sahələrində xüsusi kommunikativ əhəmiyyət kəsb edir. Müasir terminologiyanın aktuallığı və çoxşaxəliliyi son onilliklərdə xüsusilə aydın şəkildə özünü göstərir. Son zamanlar terminologiya məsələlərinə həsr olunmuş elmi ədəbiyyatda kifayət qədər terminoloji sahədə baş vermiş kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliyi ifadə edən “terminoloji partlayış”, “informasiya-terminoloji partlayış” ifadələrinə tez-tez rast gəlinir. “Terminoloji partlayış” elmdə, istehsalat təcrübəsində, sosial-iqtisadi sahədə, siyasi sistemdə baş verən dəyişiklikləri əks etdirən informasiya partlayışı nəticəsində yaranmışdır. I Ümumittifaq Terminoloji Konfransda çıxış edən akademik V.Vinoqradovun qeyd etdiyi kimi, “ümumi dilçilik nəzəriyyəsinə daxil olan termin və terminologiya probleminin dərk edilməsi ilə bağlı hər şey dilçiliyi təkcə elmin müxtəlif sahələrinə deyil, həm də istehsalat təcrübəsinin və peşə işinin müxtəlif sahələrinə yaxınlaşdırır” [3, s. 17].

Dünya dilləri inkişaf edib zənginləşdikcə terminlərdən ibarət söz qrupları bütövlükdə dilin terminoloji leksikasının formalaşmasına səbəb olur. Leksikanın mühim bir hissəsini təşkil edən bu qata həm də “xüsusi leksika” da deyirlər [1, s. 33]. Bu leksik qat öz mahiyyətinə və spesifik xüsusiyyətlərinə görə ümumi lüğət tərkibinə daxil olan söz qruplarından fərqlənir. Dilin leksikasına daxil olan müxtəlif sahələrə aid edilən terminoloji sistemlər özünəməxsus vahidlərə malikdir. Bu terminoloji sistemə daxil olan terminlər bilavasitə həmin sahələrə aid olan anlayışların mənasını izah edir.

Dilin lüğət tərkibində hərbi terminoloji qat mühim yer tutur. Hərbi terminoloji qat terminlərin zənginliyi ilə seçilir. Tarixilik nöqteyi-nəzərdən bu zənginlik hələ ilkin icma münasibətləri dövründə icma üzvlərinin xarici təsirlərdən qorunmaq məqsədilə müxtəlif mübarizə və müharibələrə üstünlük verməsi ilə izah oluna bilər. Belə mübarizələrdə insanlar müxtəlif qoruyucu vasitələr yaratmış, onlara adlar vermiş və beləliklə döyüş, hərbi, özünümüdafiə ilə bağlı mənalar ifadə edən ilk hərbi terminləri yaratmışdılar. V.Vinoqradov qeyd edirdi ki, hərbi terminologiyanın tarixinin öyrənilməsi məsələsi təkcə millitarixi problem olmayıb, həm də beynəlmillət, dünya elminin, bəşər sivilizasiyasının, dünya xalqlarının mədəni əlaqələri tarixi və xalqların ictimai birliyi problemdir [7, s. 45].

Dilçilikdə tez-tez “hərbi terminoloji sistem” və ya “hərbi leksika” ifadələri işlədilir və çox vaxt onların ifadə etdikləri mənalar qarışdırılır. Hərbi terminoloji sistem dedikdə daha çox sırf hərbi anlayış və məfhum bildirən və bilavasitə terminin bütün tələblərinə cavab verən, başqa sözlə desək, tamamilə terminləşən dil vahidləri nəzərdə tutulur. Hərbi leksika adı altında isə, ümumişlək fondun bu və ya digər məqsədlə hərbi quruculuq, ordu, müharibə və s. aid edilən söz və söz birləşmələri başa düşülür. Hərbi leksika ifadəsi ilə həm də hərbi işinin müxtəlif sahələri ilə bağlı olan anlayışlar, müxtəlif növ hərbi texnika, onun hissələri və bu işlə əlaqədar olan elmi anlayışları bildirən dil vahidləri anlaşılır.

Dilçilik ədəbiyyatlarında hərbi terminlərə müxtəlif təriflər verilmişdir. V.Vinoqradov hərbi terminləri belə tərif edirdi: “Hərbi terminlər hərbi işi, ordu və müdafiə quruculuğu sahəsində bu və ya digər şəkildə istifadə olunan hərbi anlayış və məfhum ifadə edən söz və söz birləşmələridir”. N.K.Qarbovski hərbi termini “sadə olan xüsusi ad və ya semantik quruluşunda “hərb”, “döyüş” anlayışları olan mürəkkəb formal struktur” kimi tərif edir. V.N.Şevçuk hərbi termin anlayışının aşağıdakı tərifini təklif edir: “Hərbi termin – hərbi işinin müəyyən sferasının konseptual və funksional mənaya malik sintetik və ya analitik nominasiyanın sabit vahididir” [6, s. 58]. E.U.Malışeva isə hərbi termini terminoloji mənə daşıyan anlayışın simvolu hesab edir: “Hərbi termin adi sözdən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir, çünki o, xüsusi mənə ifadə edir. Hərbi termin ifadə olunma yollarından asılı olmayaraq leksik-semantik dəyərini itirməyən məfhumdur” [14].

Hərbi terminologiya hərbi işinin bütün sahələrini əhatə edir və dövlətin hərbi sahədəki inkişaf səviyyəsinə uyğunlaşmağa çalışır. Başqa sözlə desək, istənilən hərbi islahat, hərbi-texniki sahədə inkişaf, müxtəlif prinsiplərə əsaslanan silahların sınaqdan keçirildiyi təlimlərdə dövlətin iştirakı və s. kimi hadisələr yeni hərbi terminlərin yaranmasına səbəb olur. Belə terminlər hər hansı bir dildə bu və ya digər dərəcədə bütün hərbi terminlərə xas olan bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. Hərbi terminlər iyerarxik olaraq bir-birindən asılıdırlar. Bu terminlər digər terminlərin xüsusi və ümumi anlayışlarını ehtiva edə bilər. Hərbi terminlər hərbi fəaliyyət sahəsində tətbiq olunan müvafiq ciddi konsepsiyaya uyğun olmalıdırlar. Hərbi terminlər öz semantikasında müstəqildir və kontekstdən asılı deyildir.

Hər dildə hərbi terminlərin təsnifatında orta və fərqli cəhətlər var. Dünya dillərində hərbi sözlər quruluşuna görə birkomponentli və çoxkomponentli olmaqla iki qrupa ayrılır. Yaranma formasına görə isə hərbi terminlər semantik, morfoloji, sintaktik və kalka üsulu ilə yarananlar olmaqla 4 qrupda öyrənilir. Müxtəlif dillərdə hərbi terminlərin leksik-semantik bölgüsü fərqli aparılır. Hərbi terminoloji vahidlərin bir çoxu emosionallıqdan da uzaqlaşa bilmirlər. Başqa sözlə desək, bir çox dünya dillərində bəzən hərbi terminlər emosional mənə çalarları kəsb edir, eyni hərbi anlayış müxtəlif emosional çalarlı leksik vahidlərlə ifadə olunur. Bu daha çox hərəkətlə bağlı olan feili hərbi terminlərdə müşahidə edilir və belə güman etmək olar ki, feillərdə özünü daha çox biruzə verən ekspressivlik, emosionallıq və məcazlaşma imkanlarının genişliyi işə bağlı meydana çıxır [1, s. 78]. Bu səbəbdən də hərəkətlə bağlı hərbi anlayış və məfhumları ifadə etmək üçün müxtəlif dil vahidlərinin işlədilməsi ilə eyni mahiyyətli bu və ya digər hərbi anlayışları fərqli semantik sözlərlə vermək mümkündür. Bu təzahür isə terminlərin təkmənəlliyi və emosionallıqdan uzaq olması tezisi ilə ziddiyyət təşkil edir. Məsələn, Azərbaycan dilində “məğlub etmək”, “məhv etmək”, “dağıtmaq”, “darmadağın etmək”, “yerlə yeksan etmək”

⁸³ Bakı Dövlət Universitetinin magistrantu, zeynebalisoy@gmail.com

feilləri hərbi feillər hesab olunur və sinonimliyi ilə seçilir. Rus dilində də “победить”, “уничтожить”, “нанести поражение”, “разбить”, “разносить”, “сокрушать” feilləri, ingilis dilində “to defeat”, “to destroy”, “to smash” feilləri, ibri dilində isə ניצח (nitseax), השמיד (hişmid), החריו (hixri‘a), הרס (haras), מוטט (motet) feilləri dilimizdəki feillərin sinonimliyini özündə ehtiva edir. Lakin bəzən dünya dillərində hərbi terminlərin ifadəsi üst üstə düşür. Bunun səbəbləri aşağıdakılardır:

- dövlətlərin silahlı qüvvələrinin təşkilinin müxtəlif strukturu, təşkilati strukturda mövcud olan hissələrin, birləşmələrin və ya qurumların adlarının tam və ya qismən uyğunsuzluğu;

- müxtəlif dövlətlərin silahlı qüvvələrində qəbul edilmiş hərbi rütbələr sistemindəki uyğunsuzluq;
- hərbi sahəyə aid akronim və abbreviaturaların xarici dil ekvivalentlərinin seçilməsindəki çətinliklər;
- orijinal dildə və tərcümənin aparıldığı dildə terminoloji nominasiyada konkret konsepsiyanın olmaması.

Hərbi terminlər digər sahə terminlərinə dair ümumi tələblərə qismən malik olsalar da aşağıdakı xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur: 1) əksər hərbi terminlərdə iki və ya daha çox komponentin olması: ballistik raket - ballistic missile-баллистическая ракета, טיל בליסטי (til balisti) və s. 2) hərbi terminlərin ifadəsində abbreviaturalardan geniş istifadə olunması: KB (kəşfiyyat böliyi), İS (İntelligence service), ПП (подразделение разведки), אמ"ן → אגף מודיעין (‘aqaf modi‘in → ‘aman). Müasir ibri dilində hərbi terminlərin bu cür ifadəsi olduqca geniş yayılmışdır [10, s.72]: מש"ק → מפקד שאינו קצין (mefaked şeyyno katsin → maşak – serjant), מנחל כללי → מנכ"ל (menahel klali → mankal – baş katib), ראש המטה הכללי → רמטכ"ל (roş ha-mate ha-klali → ramatkal – Baş qərargah rəisi), רק"ם → רכב קרבי משוריין (rekem – rexev kravi meşuryan – zirehli döyüş maşını), גנמ"ח → גיטת משוריין (naqmaq – nose qeyasot meşuryan – zirehli transportyor), גנמ"חון → גיטת משוריין גחון (naqmaxon – nose qeyasot meşuryan qaxon – aşağı hissəsi zirehlənmiş transportyor) və s. 3) hərbi terminlərin tərkibində eponimlərin (xüsusi ad) olması: Glock tapancası – Glock pistol, пистолет Глока, אקדח גלוק (‘ekdax qlok), Kalaşnikov avtomatı – Kalashnikov riffle, Автомат Калашникова, רובה קלצ'ניקוב (rove Kalaçnikov) və s.

Güman olunur ki, hərbi terminologiyadakı inkişaf ekstralinqvistik və linqvistik amillərə əsaslanır [4, s.8]. Ekstralinqvistik amillərlə əlaqədar hərbi terminologiyanın inkişaf tendensiyaları bunlardır: 1) Döyüş meydanından kənar qarşıdurmaların yaranması: kiberhücum – cyber attack, кибератака, התקפת סייבר (hatkafat seyber), informasiya cəbhəsi – information front, информационный фронт, חזית המידע (xazit ha-meda‘); 2) Elmi-texniki inqilabın hərbi sahəyə sirayət etməsi. Lazer silahlarından geniş istifadə bir sıra əlaqəli terminlərin yaranmasına və genişlənməsinə səbəb oldu: kimyəvi lazer əsaslı raket əleyhinə müdafiə sistemi – chemical laser-based anti-missile defense system, система противоракетной обороны на основе химического лазера, מערכת הגנה נגד טילים המבוססת על לייזר כימי מצק (ma‘arexet haqana neqed tilim ha-mevuseset ‘al leyzer ximi), yod partlayıcı nasoslu oksigen-yod fotodissosiasiya lazeri – an oxygen-iodine photodissociation laser with an iodine implosion pump, кислородно-йодный фотодиссоциационный лазер с йодной имплозивной накачкой, לייזר חמצן-יוד על פוטודיסוציאציה עם משאבת חומר נפץ של יוד (leyzer xamtsan-yod ‘al fotodisotsi‘atsiya ‘im maş‘evat xomer napats şel yod) və s. 3) Müasir dünya dillərinin qloballaşma və beynəlmilləşmə meyli. Müasir dillərdə hərbi terminologiyada beynəlmilləşmə meyli ingilis dili və onun amerika versiyasından çoxlu yeni sözlər götürülməsinə gətirib çıxardı: Radio aşkarlayıcı və istiqamətləndirici aviasiya kompleksi – AEW&C (Airborne early warning and control), Авиационный комплекс радиобнаружения и наведения, Olobal Mövqə təyinetmə Sistemi – GPS (CiPIEs – Global Positioning System), система глобального позиционирования və s.

Hərbi terminologiyanın linqvistik amillərlə bağlı inkişaf tendensiyaları isə aşağıdakılardır: 1) Terminoloji lüğətin standartlaşdırma meyli ilə bağlıdır. Müasir media mətnlərində lüğətlərə daxil edilməyən alınma terminlərin sayında artım müşahidə olunur. Bu, müasir hərbi diskursun yüksək standartlaşdırma səviyyəsi ilə xarakterizə olunması ilə izah olunur. 2) Hərbi terminlərin dəqiqləşdirilməsi, konkretləşdirilməsi meyli. Bu tendensiya terminin qeyri-müəyyənliyini azaltmaq və anlayışın dəqiqliyini artırmaq məqsədi daşıyır. Məsələn: dilimizdə “bombardmançı” termininin mənasının daha da konkretləşdirilməsi məqsədilə “ağır bombardmançı, dörd mühərrikli ağır bombardmançı, dördmühərrikli uzun mənzilli ağır bombardmançı” mənalarnı ifadə edən bir sıra yeni terminlər yaradılmışdır: heavy bomber, four-engine heavy bomber, four-engine long-range heavy bomber; тяжелый бомбардировщик, четырехмоторный тяжелый бомбардировщик, четырехмоторный дальний тяжелый бомбардировщик; מפציץ כבד מפציץ כבד עם ארבעה מנועים – מפציץ כבד לטווח ארוך עם מפציץ כבד מפציץ כבד עם ארבעה מנועים (maftsits kaved, maftsits kaved ‘im ‘arba‘ mano‘im, maftsits kaved le-tevax ‘arux kaved ‘im ‘arba‘ mano‘im). 3) Hərbi terminlərin qısaldılması, “sıxılması”. Uzun çoxkomponentli terminlər nitqdə əhəmiyyətli dərəcədə çətinliklər yaradır. Bu səbəbdən də əksər dünya dillərində informasiyanın optimallaşdırılması məqsədilə hərbi söz və ifadələrin ixtisar edilməsi və abbreviaturlaşması yolu ilə yeni sözlərin əmələ gəlmə tendensiyası da müşahidə olunur. Məsələn, Azərbaycan dilində piyada döyüş maşını PDM, hərbi – sənaye kompleksi HSK, Müdafiə Nazirliyi MN abbreviaturaları vasitəsilə sadələşdirilir. Qeyd etmək lazımdır ki, abbreviaturalarla müqayisədə, Azərbaycan dili hərbi terminologiyasında heca ixtisarları – akronimlərdə çox az təsadüf etmək olar. Rus dilində isə hərbi terminlərin həm akronim, həm də abbreviaturalarla ifadəsi geniş yayılmışdır: броневая защита – бронезащита (הגנה משוריית – haqana meşuryenet – zirehli müdafiə), боевые припасы – боеприпасы (תחמושת – taxmoşet – silah – sursat), стратегические ядерные силы – СЯС (כוחות גרעין אסטרטגיים) – koxot qar‘in ‘astreteqim – strateji nüvə qüvvələri) və s.

Müasir dünya dillərində hərbi terminlərin yaranması yollarının araşdırılması dilçiləri daim maraqlandıran mövzulardan biri kimi həmişə öz aktuallığını qoruyub saxlayır. Alman hərbi terminologiyasının başlıca zənginləşdirilmə mənbələrini araşdıran S.V.Sokolov qeyd edir ki, dünya dillərində hərbi termin və termin – söz birləşmələri sintetik və morfoloji yollarla yaranır. Norveç hərbi terminlərinin yaranmasını tədqiq edən D.N.Soldatova isə bu dildə hərbi terminlərin yalnız şəkildə vasitəsilə yarandığını və az sayda abbreviatur formasında olan terminlərin mövcudluğundan yazır. Fin

dilində hərbi terminologiyanın səciyyəvi xüsusiyyətlərindən danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, fin dilində hərbi terminologiyanın inkişafı dilin ümumi qanunlarına tabedir. Hər hansı bir aqqlutinativ dildə olduğu kimi, fin dilində də hərbi terminlər sisteminə qədər uzanan ən məhsuldar sözdüzəltmə yolu şəkildir. Qeyd etmək lazımdır ki, şəkildə morfoloji qaydalarla düzəldilməsi zamanı sözün tərkibindəki fonetik dəyişikliklər baş verir ki, bu da ciddi şəkildə morfoloji qaydalarla tənzimlənir. Rus dilində hərbi terminologiyanın yaranma yolları A.M.Plexov tərəfindən araşdırılmışdır. O yazırdı ki, rus dilində hərbi terminlər əsasən söz birləşməsindən ibarətdir və qısaltmalarla ifadə olunur. Müasir yapon dilinin hərbi terminologiyasını araşdıran D.A.Maslov isə dünya dillərində hərbi terminologiyanın yaranmasını daha çox ekstralingvistik amillərə bağlayır. O yazırdı ki, “hərbi terminologiyanın da yaranması digər terminoloji sahələr kimi elmi tərəqqidən və cəmiyyətin inkişafından asılıdır”.

İbri dili dirçəldikdən sonra İbri dili Akademiyasının başlıca fəaliyyət istiqamətlərindən birini məhz terminlərin yaranması təşkil edirdi. Nəzərə alsaq ki, İsrail dövləti müstəqilliyi elan etdiyi andan etibarən müharibələrin mərkəzində olan dövlətdir, o zaman deyə bilərik ki, hərbi terminologiyanın bu dildə sürətli inkişaf heç də təsadüfi deyildir. Biz hələ Əhdi-Ətiqə nəzər salsaq burada çoxsaylı sadə hərbi sözlərin olduğunu görə bilərik. Lakin müasir dövrdə ibri hərbi terminologiyasında terminlərin xarakterik xüsusiyyətlərindən biri hesab edilən qısalıq və az sözdən ibarət olma tələbi də çox hallarda pozula bilər. Belə ki, hərbin müasir inkişaf səviyyəsi, çoxfunksiyalılığı və mürəkkəb sistemliyi onunla bağlı olan anlayış və məfhumların dildə ifadəsində mürəkkəb və çoxkomponentli terminlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Eyni zamanda bəzən hərbi terminlərin ifadəsində terminlərə xas tələblərin pozulması halları da müşahidə olunur. İbri dilində çoxsaylı hərbi terminlərə rast gəlirik ki, onlar birdən çox mənalar ifadə edir və çoxmənalılıq keyfiyyəti qazanır. Məsələn, נשק קר (neşek kar – soyuq silah) termini ilə חרב (xerev – qılınc), פיקון (piqyon – xəncər), חץ (xets – ox), מקלעת (mikla‘at – sapand), שרביט (şarvit – əmud) və s. kimi ayrı-ayrı döyüş alətləri adlandırılır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Qasimov İ. “Azərbaycan dilində hərbi terminologiyanın təşəkkülü və inkişafı”, Bakı 2020
2. Seyidov M.M. Rusca-Azərbaycanca izahlı hərbi terminlər lüğəti, Bakı, 1993
3. Брисина Е.Б. Фразиологическая активность военной лексики, Автореф.диссерт. Волгоград 1993
4. Ле Ань Ван. Аббревиация как способ словообразования в русской военной терминологии (на материале текстов СМИ) / Ле Ань Ван // Филология: научные исследования. – 2019. – № 3. – С. 61-66 (0,6 пл.).
5. Шапиро Ф.Л. Некоторые пути и источники пополнения словарного состава современного языка иврит // Семитские языки: Сборник статей. М., 1963
6. Шевчук В. Производные военные термины на английском языке, Москва 1988
7. Экономов Г.М. Особенности семантики военного термина (на материале русского и английского языков), Автореф.диссерт. Москва 1989
8. בלאו י. עיונים בבלשנות עברית. ירושלים, תשנ"ו, 1996
9. שורצולד א. (רחריג). דקדוק ומציאות בפועל העברי. רמת-גן, תשנ"א, 2018
10. רבין ח. שפות שמיות: פרק מבוא. ירושלים, תשנ"א, 1991
11. רובינשטיין א. תחבר ומשמעות: עיונים בלשון המקרא ובעברית החדשה. תל-אביב, תשנ"ה, 2015
12. <https://encyclopedia.mil.ru/encyclopedia/dictionary/list.htm>
13. <https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/96048/1/85-88.pdf>
14. <https://artsandculture.google.com/entity/m0119c0bj?hl=ru>

Açar sözlər: termin, hərbi terminologiya, affiksəl termin yaratma, leksik tərkib, törəmə termin, alınmalar, konversiya

Ключевые слова: термин, военная терминология, аффиксальное терминообразование, лексический состав, термин-дериват, заимствование, конверсия, аббревиатура

Key words: term, military terminology, affixal term formation, lexical composition, derivative term, borrowing,

Пути формирования военной терминологии в современных языках

Резюме

Военная терминология охватывает все области военной работы и пытается адаптироваться к уровню развития государства в военной области. Иными словами, любая военная реформа, развитие в военно-технической области, участие государства в учениях, где испытывается оружие по разным принципам и т.д. такие события приводят к созданию новых военных терминов. Такие термины обладают рядом черт, общих для всех военных терминов любого языка в той или иной степени. По форме образования военные термины изучаются в 4 группах: семантический метод, морфологический метод, синтаксический метод и метод калка. Лексико-семантическое членение военных терминов осуществляется по-разному в разных языках.

ays of formation of military terminology in modern languages

Summery

Military terminology covers all areas of military work and tries to adapt to the level of development of the state in the military field. In other words, any military reform, development in the military-technical field, participation of the state in exercises where weapons are tested according to different principles, etc. such events lead to the creation of new military terms. Such terms have a number of features that are common to all military terms in any language to one degree or another. According to the form of education, military terms are studied in 4 groups: the semantic method, the morphological method, the syntactic method and the Kalka method. The lexico-semantic articulation of military terms is carried out differently in different languages.

RƏYÇİ: dos. E. Vəkuyeva